

Доля острозьких євреїв та радянських військовополонених в роки німецької окупації (1941-1944)

Роботу виконано на кафедрі історії НУ "Острозька академія"

У статті зроблено спробу проаналізувати долю острозьких євреїв та радянських військовополонених в роки німецької окупації. Головна увага у ній акцентується на відповідних наказах німецької влади, її репресивній політиці щодо даних категорій населення та ставленні до неї цивільного населення.

Ключові слова: рейхскомісаріат "Україна", генеральна округа "Волинь і Поділля", євреї, гетто, військовополонені.

Иванов С. С. Судьба острожских евреев и советских военнопленных в годы немецкой оккупации (1941-1944). В статье сделана попытка проанализировать судьбу острожских евреев и советских военнопленных в годы немецкой оккупации. Главное внимание в ней акцентируется на соответствующих приказах немецкой власти, ее репрессивной политике в отношении данных категорий населения и отношении к ней гражданского населения.

Ключевые слова: рейхскомиссариат "Украина", генеральная округа "Волинь и Подолье", евреи, гетто, военнопленные.

Ivanov S. S. The fate of the Ostrog Jews and Soviet prisoners of war during the German occupation (1941-1944). The article is an attempt to analyze the fate of the Ostrog Jews and Soviet prisoners of war during the German occupation. The focus in her emphasis on the relevant orders of the German government and its repressive politics toward these categories of population and the ratio of civilian to it.

Key words: reichscommissariat "Ukraine", the general district "Volyn and Podillya", the Jews, ghetto, prisoners of war.

Актуальність теми дослідження зумовлена її краєзнавчою спрямованістю, а також недостатнім рівнем дослідженості у науковій літературі. Питання, пов'язані з темою, частково піднімалися у публікаціях М. Манька, Г. Сербіна, С. Журик, М. Ковальського, І. Глушмана, А. Гумніц, М. Данилюк, Ф. Інтергойза О., працях О. Панасенка, М. Коваля, В. Шайкан, М. Гона, Й. Пацули. Водночас, становище острозьких євреїв і радянських військовополонених у зазначений період практично не висвітлено в українській історіографії.

Мета статті - дати характеристику становищу острозьких євреїв та радянських військовополонених у період німецької окупації.

З перших днів окупації німецькі загарбники встановили режим кривавого терору і необмеженого свавілля щодо мирного населення. Адольф Гітлер був впевнений, що вже час починати впроваджувати "новий порядок" на окупованій території, й вирішив розпочати саме з визначення нового адміністративно-територіального устрою. 20 серпня 1941 року відповідним декретом був утворений рейхскомісаріат "Україна". На чолі цього новоутворення стояв рейхскомісар Еріх Кох [24, 68].

Складовою частиною рейхскомісаріату стала генеральна округа "Волинь і Поділля" з центром у місті Луцьку. Вона поділялася на головні округи. Територія Рівненщини була включена до складу Луцької головної округи, яка, у свою чергу, ділилася на округи (гебітскомісаріати). З 15 вересня 1941 року Рівненську округу очолив гебітскомісар доктор Вернер Беєр.

У м. Острозі, на початку війни проживала значна кількість єврейського населення. Зі встановленням німецького окупаційного режиму євреї не лише зазнали утисків, а й втратили будь-які права. Дискримінаційні заходи окупаційної влади стосувались усіх без винятку сторін їх життя. Поставивши єврейське населення поза законом, німці наче окреслили навколо нього "зону відчуження", прирівнюючи його до лютого ворога [5, 20].

17 вересня 1941 року В. Беєр видав свій перший наказ, що стосувався єврейського населення. Для багатьох стало зрозумілим: доля більшості останнього вже визначена остаточно, оскільки гітлерівці ніколи не робили секретів зі своєї національної політики, спрямованої на повне знищення єврейства. Мова йшла про розрізняльні знаки, які кожен єврей мусив носити на своєму одязі. Це були так звана зірка

Давида із шістьма променями, яку нашивали на спину та жовте коло діаметром 8 сантиметрів, виготовлене з тканини або цупкого паперу, яке носили з лівого боку на грудях. За порушення цього наказу накладався штраф у розмірі 1000 радянських карбованців [1, 4]. Було запроваджено особливу трудову повинність для всіх євреїв чоловічої статі віком від 14 до 60 років. Євреї отримували лише 80% від зарплатні, призначеної для звичайних робітників [2, 4].

На теренах рейхскомісаріату вийшло розпорядження про "загальний поштовий рух", причому зазначалося, що поштові відправлення для євреїв і від євреїв заборонялися [3, 4]. За розпорядженням обласного гебітскомісара вважалися недійсними шлюби між євреями та представниками інших національностей [8, 10]. Також було видано розпорядження про обов'язкову здачу кольорових металів з єврейських господарств [9, 15]. Євреям заборонялося ходити тротуарами, з'являтися на ринку, відвідувати кінотеатр, перебувати поза помешканням після 19-ої години [21, 133].

На Острожчині була відновлена робота підприємств і торгових закладів, керівникам яких наказувалось вказувати на вивісках українською та німецькою мовами прізвища відповідальних осіб та адміністраторів. На вивісках підприємств і магазинів, якими керували євреї, обов'язково зазначалося - "жидівське підприємство". Окрім того, євреї були зобов'язані працювати по суботах. Підприємці мали купити в управі тимчасові свідоцтва на право діяльності [20, 245].

Становлення окупаційного режиму у м. Острозі супроводжувалося регламентацією життя євреїв. Була створена маріонеткова єврейська рада - юденрат, головою якого був Яків Блюм [5, 20]. Основне його завдання полягало у тому, щоб взяти на облік усіх євреїв Острога і району та організувати їх переселення у відповідності з вказівками СС; проводити збір накладеної на них контрибуції; виявляти спільно з поліцією цінності, які приховували євреї та конфіскувати їх; придушувати будь-які спроби опору німецькій адміністрації під час переселення євреїв до гетто [21, 130].

Грабуючи і руйнуючи Острожчину, гітлерівці почали масово знищувати населення. Вже у першій декаді липня 1941 року вони почали примусово переселяти усіх євреїв Острозького району до м. Острога, про що розповів очевидець цих страшних подій Василь Вальдман. Усю його родину, яка мешкала у селі Стадники, німці та їх прислужники вивезли у м. Острог. Окупанти заявили, що "відтепер всі жиди будуть жити в спеціально відведених районах в Острозі", що у майбутньому стали складовою гетто. Вальдмани знайшли притулок у будинку сім'ї Рондель. Схожа доля очікувала багатьох євреїв [5, 99].

У рейхскомісаріаті "Україна" "єврейське питання" вирішувалося поетапно. Знищення євреїв в Острозі розпочалося у серпні 1941 р., коли Острожчина ще перебувала під контролем військової адміністрації. Як зазначав очевидець тих подій Федір Інтергойз, вже на початку липня в місті була створена допоміжна українська поліція, комендантом якої був призначений Степан Ткаченко. Ф. Інтергойз дав комендантові та його підлеглим таку характеристику: "Це були звірі в людській подобі, для яких не існувало нічого святого" [14, 3].

Масові страти відбувалися у багатьох населених пунктах України. Не став винятком і Острог. В. Вальдман та Ф. Інтергойз згадували, що 4 серпня 1941 р. у місто прибуло багато автомашин з есесівцями. Удовіта гітлерівці та їх прислужники почали примусово виганяти з домівок усіх мешканців Острога єврейської національності незалежно від їх віку. Колону почали формувати з передмістя. Під час пересування містом до неї приєднувались євреї-бранці. Колона рухалась у напрямку Нового міста, в урочище Красностав. З обох сторін євреїв охороняли озброєні есесівці з собаками та поліцаї. Знущання над людьми почалось вже під час етапування. Особливо діставалося чоловікам, які носили бороди. З колони, що рухалася, окупанти відбирали частину осіб і формували з них нову колону. Це були євреї, приречені на смерть. Серпневий сонячний день став для них останнім [5, 100]. Серед розстріляних був раввін м. Острога передвоєнних часів Мордко Гінзбург [19, 2]. 25 грудня 1944 р. комісія по розслідуванню німецьких злочинів в Острозькому районі підтвердила, що у серпні 1941 р. в Острозі відбулася перша акція розстрілів мирного населення, у ході якої загинуло 4300 осіб. Вона була проведена під керівництвом шефа жандармерії Комаровського [11, 1].

Євреї, які уникли розстрілу, під конвоєм повернулися у м. Острог. За наказом Беєра усі вони мали переселитися у гетто, що було створено у Старому місті в поблизу синагоги. В гетто входило багато вулиць (найбільша серед них - Вельбівська). В маленькі будинки, що розміщувались на території гетто, заселяли до 10 сімей у кожний, незважаючи на те, що там могли проживати лише 8-10 осіб. Харчів не вистачало, води було обмаль, з кожним днем загострювалася антисанітарія [5, 101].

6 вересня 1941 р. в урочищі Красностав була проведена друга акція масових розстрілів, переважно єврейського населення різного віку і статі. Нею керували крайсландвірт Вальтерс та новий шеф

жандармерії Гартман. Комісія по розслідуванню німецьких злочинів встановила, що перед розстрілом жертви були роздягнені до білизни і смерть багатьох із них настала не від куль, а в результаті задушення: вони були живцем закидані землею. Під час цієї акції загинуло 2100 осіб [11, 1].

За свідченням В. М. Вальдмана, 23-25 вересня у селі Нетішин Хмельницької області, яка межує з Острозьким районом, гітлерівці провели чергову акцію знищення єврейського населення. Було розстріляно близько 2500 осіб, переважно молоді. Юденрату було наказано виділити молодих людей нібито для розвантаження вагонів з харчами, що прибули на залізничну станцію Кривин. Людей довозили лише до Нетішина і розстрілювали у лісі. Порожні вантажівки знову поверталися до Острога за новою партією "робітників".

На кінець 1941 р. в гетто Острога залишилося біля 3000 осіб. На той час його було обнесено колючим дротом і повністю ізольовано від міста. Тут був створений новий юденрат, який очолювала Кука Давидович. При юденраті були охоронці з євреїв, які стежили за порядком [5, 103].

Багато євреїв Острожчини не змирилися з долею, яку визначили їм нацисти. Про це свідчать спроби організації втеч з гетто. Тотальному знищенню нації були протиставлені різноманітні форми опору. Серед них - самогубство, що перетворювало смерть на символ непокори окупантам. Євреї створювали підпільні групи в гетто [5, 26].

В острозькому гетто велась підготовка до збройного повстання, але з різних причин воно не відбулося [21, 140]. Біля 800 осіб змогли втекти в ліс перед його остаточною ліквідацією восени 1942 р. Чимало з них вступили до партизанських загонів [19, 2]. Про це, зокрема, свідчать спогади Федора Інтергойза, який після втечі з гетто був зарахований у партизанський загін ім. Кармелюка [14, 3] та Йосипа Галицького [6, 5], якого прийняли у партизанський загін Антона Одухи. Стали партизанами Аарон і Соня Вальдмани [5, 102].

Після ліквідації гетто технічним відділом Острозької районної управи були зроблені огляд та оцінка єврейських будинків. Інженер Ляйн у травні 1943 р. звітував, що "жидівські будівлі" виставлені на продаж [10, 52-53]. Загалом, під час окупації, на території району загинуло близько 12 тисяч євреїв [12, 96].

Війна стала випробуванням громадськості на людяність. Сім'я Рудюків з Острога під час німецької окупації перехувала єврейських дітей [15, 167-169]. Сім'я Кондратюків врятувала 17 євреїв, у т. ч. родичів В. Вальдмана [7, 34]. Їхніми рятувальниками були родини Онищуків, Козаків, Сорочинських, Бернацьких із села Оженина та інші жителі, які проживали на хуторах під лісом. Частині з них присвоєно звання "Праведник народів світу" [13, 180]. Сюди слід зарахувати директора Острозького краєзнавчого музею Йосипа Новицького. Великою була його заслуга у врятуванні під час війни цінних речей із єврейської синагоги. Після розстрілів євреїв у 1941 році синагога була призначена нацистами на пограбування. Й. Новицький вивіз із неї та перехував старовинні сувої Тори, світильники, підсвічники та зберіг їх у музеї [4, 1].

Серед злочинів, скоєних німецькими окупантами на Острожчині, чільне місце посідає жахлива доля радянських військовополонених. Нехтуючи міжнародними угодами та конвенціями щодо військовополонених, гітлерівці виробили власні "правила" поводження з ними, ставлячись до них як до ідейних ворогів [18, 805]. Становище військовополонених ускладнювалось тим, що радянська сторона відмовилася здійснювати будь-які дії на міжнародній арені щодо захисту прав своїх бійців, трактуючи їх як зрадників.

Острозький табір для військовополонених був розташований в одній з казарм на території урочища Кідри. Він був створений в кінці вересня 1941 р. і проіснував до кінця 1943 р. [22, 411]. Потужність цього табору коливалася у межах 5000-6000 осіб, тоді як казарма могла вмістити лише 450-500 осіб [11, 1].

Окупанти давали одразу зрозуміти військовополоненим, що вони ніхто і їх життя нічого не варте. Перед тим, як потрапити до табору, на полонених очікували обшук і допит. З перших хвилин полону починалися нескінченні побиття бранців. Їх одразу ставили в принизливе, безправне становище, намагалися позбавити волі до опору.

Жахливі випробування наставали з прибуттям до табору. На кожного в'язня заводилася облікова картка з відповідним номером. Цей же номер, як тавро, проставлявся на руці вище від кисті хімічною фарбою. Крім того, на спині шинелі чи гімнастерки такою ж фарбою виконувався напис "КБО" ("Kriegsgefangener" - "військовополонений") [16, 196-198].

У таборі за відсутності елементарних умов санітарії і гігієни панували інфекційні хвороби та епідемії. Табірний режим не враховував становища хворих, адже о 4 годині ранку всі мали підніматися і ставати на перевірку. Тих, хто за станом здоров'я не міг стояти, підтримували товариші. Коли ж хворий падав на

роботі, то його били та вже напівмертвого заносили в казарму. На ранок, як правило, він помирав. У таборі проводилися експерименти з різними отруйними речовинами.

Враховуючи наявність нелюдського режиму була надзвичайно високою смертність від голоду і тифу, причиною яких були абсолютна виснаженість і скупченість людей. Військовополонені отримували їжу два рази на добу, раціон був таким: 150 грамів хліба, який випікався з різних штучних сурогатів (полова від крупи), один раз на день суп (200 грам) з картопляними очистками і один раз на добу 200 грам кави з ячменю [11, 1-2].

Зима 1941-1942 рр. стала апогеєм масового вимирання військовополонених. Причинами цього були не лише голод та хвороби, а й холоднеча, адже приміщення табору не опалювалось [16, 204].

Поповнення табору відбувалося за рахунок транспортування військовополонених з різних ділянок фронту через станцію Острог. Тут їх висаджували з вагонів і змушували йти пішки 13 кілометрів. Хворих, які відставали, відразу розстрілювали, а трупи клали на селянські вози, які рухалися за колоною. Багато вбитих залишали просто на дорозі, тому шлях від станції до міста був засіяний людськими тілами [22, 412]. За період існування табору з 1941 р. по 1943 р. померло 2653 особи, які були поховані на Кідрах у місті Острозі. Деяких військовополонених вивозили на роботи до Німеччини. [11, 2-3].

Жорстоке поводження окупаційної влади з військовополоненими викликало реакцію з боку місцевих жителів. Їх вразили нестерпні умови перебування у таборі, знущання, розстріли. Вони намагалися протидіяти людиноненависницькій політиці нацистів. Так, у 1941 р. в Острозі був створений "Комітет допомоги військовополоненим" на чолі з Олександром Коберником. Члени комітету збирали у жителів найближчих сіл продукти харчування, постільну білизну, лікувальні трави, а також перев'язочні матеріали [17, 456-458].

Військовополонених треба було одягати, годувати. Для того, щоб зібрати одяг, взуття, продукти і медикаменти, комітет вдавався до хитрощів. Зокрема, випускав на релігійні свята "відозви до парафіян". Одну з таких відозв від 14 грудня 1942 р. О. Коберник адресував отцю-настоятелю православної парафії в селі Лючин Острозького району: ".Острозький комітет самопомоги улаштовує збірку з ціллю прийти на поміч всім потребуючим і звертається до Вас, Отче, з проською допомоги комітетові, роз'яснюючи в церкві значення цієї збірки і закликаючи парафіян не забути про всіх нещасних, що потребують допомоги". Із продуктів, завезених селянами та зібраних острожанами, за розробленим графіком готували гарячу страву. Член комітету О. К. Башина із сином Анатолієм під різними приводами часто бував у таборі для військовополонених. Маючи пару коней, вони возили туди харчі. Активну допомогу надавали також жителі Острога О. Марковський, Я. Адамчук, А. Сорочинська, Д. Степанюк, П. Томашевська.

Комітет не лише підтримував військовополонених, допомагав пораненим, а й при нагоді організовував їм втечу, переправляв до партизанів. Не раз, ризикуючи своїм життям, члени комітету, які на підводах вивозили трупи померлих, замасковували серед них живих. Потім цих людей переодягали і також доставляли до партизанських загонів [23, 2].

Отже, Острожчина не стала винятком у проведенні нацистами жорстокої політики щодо євреїв та радянських військовополонених. Дані категорії населення чи не найбільше зазнали фізичного терору. Проявом цього стало створення в Острозі гетто і табору для військовополонених. Все це не залишилося поза увагою цивільного населення. Жителі міста та навколишніх сіл, ризикуючи життям, переховували євреїв, намагалися надавати допомогу військовополоненим.

Джерела та література

1. Волинь. - 1941. - 21 вересня. - 4 с.
2. Волинь. - 1941. - 28 вересня. - 4 с.
3. Волинь. - 1941. - 8 жовтня. - 4 с.
4. Глушман І. Навіть небо плакало за невинно убієнними / І. Глушман // Замкова гора. - 2005. - 6 серп. - 8 с.
5. Гон М. Голокост на Рівненщині: Документи і матеріали / М. Гон - Дніпропетровськ - Запоріжжя: 2004. - 120 с.
6. Гумніц А. Двічі ветеран / А. Гумніц // Замкова гора. - 2006. - 18 листопада. - 8 с.
7. Данилюк М. "Праведник народів світу" Федір Кондратюк із села Оженин / М. Данилюк // Острозький краєзнавчий збірник. - Вип. 1. - Острог, 2004. - 76 с.
8. Держархів Рівненської обл., ф. Р-22, оп. 1, спр. 3, 23 арк.
9. Держархів Рівненської обл., ф. Р-22, оп. 1, спр. 4, 72 арк.
10. Держархів Рівненської обл., ф. Р-27, оп.1, спр. 2, 128 арк.
11. Держархів Рівненської обл., ф. Р-534, оп. 1, спр. 27, 46 арк.

12. Держархів Рівненської обл., ф. Р-658, оп. 1, спр. 31, 97 арк.
13. Журик С. Спогади оженинців про переховування євреїв у роки Великої Вітчизняної війни / С. Журик // Острозький красназавчий збірник. - Острог, 2010. - Вип. 4. - 348 с.
14. Інтергойз Ф. І гнів, і біль... / Ф. Інтергойз // Життя і слово. - 1994. - 6 серпня. - 4 с.
15. Кидрук І. Теплою зігріє українська хата / І. Кидрук // Ціною власного життя: Книга пам'яті. - Рівне, 1995. - 183 с.
16. Коваль М. Україна в Другій світовій та Великій Вітчизняній війнах (1939-1945 рр.) / М. Коваль. - Київ: Видавничий дім "Альтернативи", 1999. - 336 с.
17. Ковальський М. Олександр Коберник / М. Ковальський // Острозькі просвітники XVI-XX ст. - Острог, 2000. - 480 с.
18. Мазурок О. Рух Опору у 1941-1943 рр. / О. Мазурок // Архіви окупації. 1941-1944. - К.: Вид. дім "Києво-Могилянська академія", 2008. - 872 с.
19. Манько М. Трагедії не забути / М. Манько // Життя і слово. - 1993. - 4 серпня. - 4 с.
20. Панасенко О. Рівненщина: сторінки минулого / О. Панасенко. - Рівне, 2001. - 315 с.
21. Пацула Й. Волинь - мій біль, моя надія / Й. Пацула. - Рівне: "Азалія", 2005. - 224 с.
22. Реабілітовані історією. Рівненська область: Книга перша. - Рівне: ВАТ "Рівненська друкарня", 2006. - 578 с.
23. Сербін Г. Багнет і серце / Г. Сербін // Червоний прапор. - 1985. - 22 вересня. - 4 с.
24. Шайкан В. Колабораціонізм на території рейхскомісаріату "Україна" і військової зони в роки Другої світової війни / В. Шайкан. - Кривий Ріг: Мінерал, 2005. - 451 с.